

GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE EKONOMİK YAPININ İSTİHDAM AÇISINDAN YENİ GÖRÜNÜMLERİ: DÜALİST YAPI

Tahir BAŞTAYMAZ*

ÖZET

Gelişmekte olan ülkelerde ekonomik yapının klasik üçlü ayrımı yeterliliğini giderek kaybetmektedir. Yeni yeni ortaya çıkan birçok faaliyet nitelik bakımından klasik sektörlere dahil edilememektedir. Bu bakımdan ekonomik yapının analizinde yeni ayrımlara ihtiyaç vardır. Ancak yeni ayrımlar ise beraberinde terim ve kavram kargaşasını getirmektedir. Bu makalede yeni kavram ve terimler üzerinde durulacaktır.

SUMMARY

Classical economics decrees that there are three kinds of economic activity, agriculture, industry and services. This, however, is not a definition of the whole of economic life in the developing countries. Classical definition apply only to "formal economy", but there are many kinds of activities out side the formal economy. This paper examines the new term of "informal economy" and relevance of dualist models of economic activities in the developing countries.

Ekonomik yapı denildiğinde, öncelikle ekonomiye hakim olan faaliyet türleri akla gelmektedir. Bu faaliyetlerin özellikleri itibarıyla sınıflandırılması ve önem derecesine göre sıralandırılması ekonomi içindeki sektörleri ortaya çıkaracaktır.

Ekonominin sektörlerle bölünmesi, diğer bir ifadeyle ekonomik faaliyetlerin sınıflandırılması üretim ilişkileri ve kullanılan teknoloji kriterine bağlıdır. Klasik ekonomistler uzun yıllardır ekonomik yapıyı tarım, sanayi ve hizmetler olarak üç sektörde incelemektedirler. Bu ayırım, ülkeler arasında gelişmişlik farkına bakılmaksızın kullanılmıştır. Birinci sektör doğal kaynakları kullanırken ikinci sektör daha çok imalat işleriyle uğraşmakta, üçüncü sektör ise kaynak ve mamulleri elinde tutarken dağıtımını da yapmaktadır. Üçüncü sektör, ayrıca ilk iki sektöre finansal ve personel hizmetleri de sunmaktadır.

* Yard. Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Bir ülke için bu sektörlerin istihdam ve milli gelirdeki önemlerine göre sıralanması o ülkenin ekonomik karakterinin yanında sosyal karakterini de ortaya koymaktadır.

Tarımsal faaliyetlerin ekonomik yapıya hakim olması, yani istihdam ve milli gelirin büyük bir kısmının tarım tarafından sağlanması tarımsal ülkelerin özelliğidir. Sanayi faaliyetlerinin daha yoğun bulunduğu ülkeler sanayi ülkeleri olarak nitelendirilmektedir. Hizmet faaliyetlerinin diğer iki tür faaliyetten daha çok geliştiği ve dünya ekonomisine açıldığı ülkeler ise sanayi ötesi, hizmet toplumlarını belirtmektedir.

Dünya üzerinde ülkelerin ekonomik karakterleri aynı zamanda ülkeler arasındaki gelişme farklarının da bir ölçüsüdür. Tarımsal ülkeler geri kalmış veya diğer bir ifadeyle gelişme halindeki ülkeler olarak da tanınmaktadır. Sanayi ve hizmet faaliyetlerinin artması sanayileşme ve gelişme anlamına gelmektedir. Dünya üzerinde hem gelişmiş hem de tarımsal bir ülke bulmak imkansızdır. Ancak tarımsal ülkelerde sanayi ve hizmet faaliyetlerinin bulunmadığı anlamı da çıkarılmamaktadır. Geri kalmış ülkelerde, istihdam ve milli gelir yaratmada tarım dışı sektörlerin gelişmesi ölçüsünde gelişmiş ülkeler düzeyine doğru bir yükselme bulunduğu söylenebilir.

Geri kalmış ülkeler arasında da gelişme farklılıklarının bulunması gelişmekte olan ülkeler teriminin doğmasına neden olmuştur. Gelişmiş ülkeler ile aralarındaki farkları kapatmada birçok ülkenin amansız bir mücadelenin içine girdiği gözlenmektedir. Bu mücadele içinde bazı ülkeler tarımsal ürün fiyatlarının, dünya nüfusunun artması ve tarımsal ürün artışlarının sınırlı kalması sonucunda artacağını umarak beklerken, bazıları da tarımsal faaliyetlerden kaynakları diğer faaliyetlere aktarma yollarını aramaktadırlar.

Gelişme çabası içinde olan ülkelerde tarım dışı sanayinin işgücü talebi yavaş artmaktadır. Bu durumda tarımdan sanayiye nüfus transferi zorlaşmaktadır. Zorlukların nedenleri içinde sermaye birikiminin düşük olması ve teknolojik gelişmenin istihdam genişlemesine engel olması sayılabilir. Büyük gayretlerle toplanan ve yatırma ayrılan belirli bir miktar sermaye giderek daha az sayıda iş imkanı yaratmaktadır. "Bu şartlar altında tarımın görevi artık ekonominin tarım dışı sektörlerine insan temin etmek değil fakat bu kişileri ekonominin kendilerine ihtiyaç duyacağı günlere kadar barındırmak olmaktadır."¹ Ancak durgun ekonomik yapı içinde nüfus faktörünün durgun olmaması ve giderek artması geleneksel tarımın işgücü rezervi fonksiyonunu giderek işlemez hale getirmektedir. Tarım giderek barındırma maliyetlerine katlanamamakta ve büyük bir nüfus kitlesini tarım dışına itmektedir. Böylece tarımdan yığın halinde göçlerin başlaması problemlerin kentlere taşınması sonucunu doğurmuştur. Kentsel formel iş olanaklarının sınırlılığı karşısında ortaya yeni tür ekonomik faaliyetler çıkmış, adeta türemiştir. Bu faaliyetler üretim ilişkileri ve kaynak kullanımı bakımından diğer sektörlerden ayrılan birçok özellikler taşımaktadır. Gerçi faaliyet alanı olarak diğer üç sektörün içine girmesine rağmen bu faaliyetler üç sektöre dahil edilemezler. Diğer bir ifadeyle gelişmekte olan ülkelerde ortaya

1 Bkz. Adam Runowicz, "Kalkınan Ekonomide Tarımsal İlerlemenin Başlıca Problemleri", (Çev. Tahir Baştaymaz), *Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 3, Sayı 1, Temmuz 1982, s. 69.

çıkan bu tür faaliyetler bir sektör oluşturacak özellikler taşımaktadır. Böyle olunca klasik üçlü ayırım ekonomik hayatın tamamını kapsamamakta ve yeni ayırlara ihtiyaç bulunmaktadır.

EKONOMİK YAPININ YENİ AYIRIMLARI. İKİLİ YAPI (DÜALİST YAPI)

Gelişmekte olan ülkelerdeki ekonominin ikili özelliği uzun yıllardır araştırmacıların dikkatini çekmektedir. Bilhassa gelişmekte olan ülkelerin kentlerinde daha açık olarak görüldüğü söylenebilir. Kentlerde görülen bu özellik üretim sisteminin yanyana gelmiş farklı üretim sistemlerinden kaynaklandığı; yani birinci sistemin kapitalist üretim yapısından, ikinci sistemin kırsal üretim yapısından ortaya çıktığı iddia edilmektedir².

Genellikle ikili ayırımı ifade etmede "*modern/geleneksel*" terimleri kullanılmaktadır. Geleneksel faaliyetler daha önceleri de var olan ve Batılı kapitalizmin gelişmesinden sonra da kendisini devam ettiren bir süreç şeklinde açıklanmaktadır. Modern faaliyetler ise yabancıların yatırım ve etkisiyle, ileri teknolojinin kullanıldığı, karmaşık, özel ve resmi faaliyetlerin sonucu görünümündedir³.

Dikkat edilirse "*modern/geleneksel*" ayırımı daha çok kullanılan teknolojiyi belirtmekte fakat ekonomik faaliyetlerin diğer özellikleri hakkında fazla bir şey belirtmemektedir. *Modern/geleneksel* ayırımını reddeden diğer bir görüş ise, *geleneksel* teriminin yabancı kültür ürününü kötüleme anlamında kullanıldığını iddia etmektedir. "Gelenek" bir ulusun kültürü ve belirleyicisi olmasından çok gelişmeye zararlı olarak görülmektedir⁴.

Diğer bir yazar kent ekonomisi içindeki ikili üretim sistemini "*firma temeline dayalı ekonomi/pazar tipi ekonomi*" olarak adlandırmaktadır⁵. Bu adlandırmada üretimden dağıtımına kadar olan süreç içinde yer alan kuruluşların tipi, ölçeği ve yöneldeği alan vurgulanmaktadır. Bu ayırma "*pazara yönelik/geçimlik*" adı da verilmektedir.

Bir başka yazar ise aynı olguyu belirtmede "*alt üretim sistemi/üst üretim sistemi*" terimlerini kullanmaktadır⁶.

Bu terimlere daha sonraları Keith Hart'ın kentsel Ghana çalışmaları üzerine

2 T.G. McGee, "Peasant In The Cities: A Paradox, A Paradox, A Most Ingenious Paradox". *Human Organization*, Sommer 1973, s. 138.

3 Ray Bromley; "Urban Informal Sector: Why is it Worth Discussing?" *World Development*, Vol. 6, No. 9/10, 1978, s. 1033.

4 Bkz. Louis Emmerij, "A New Look at Some Strategies for Increasing Productive Employment in Africa", *International Labour Review*, Vol. 110, No. 3, September 1974, s. 202.

5 Bkz. Clifford Greetz; *Pedlars and Prices: Social and Economic Modernization in Two Indonesian Towns*. Chicago University Press, 1963'den alan S.V. Sethuraman "The Urban Informal Sector: Concept, Measurement and Policy", *International Labour Review*, Vol. 114, No. 1, July-August 1970, s. 70.

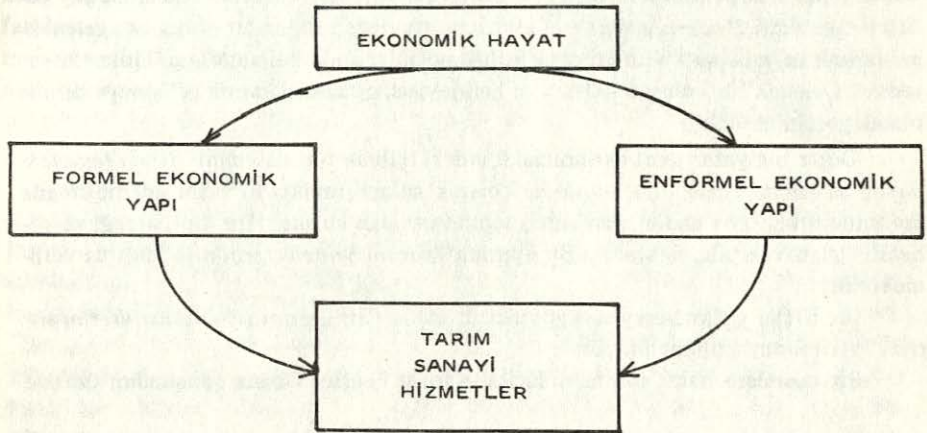
6 Bkz. Milton Santos; *The Shred Space, The Two Circuits of Urban Economy and Their Spatial Repercussions*'den alan S.V. Sethuraman s. 70.

yazdığı makalede kullandığı "formel/enformel" terimleri dahil olmuş ve çok daha fazla geçerlilik kazanmıştır⁷.

Bütün bu tanımlamalar ve terimler, üretim faaliyetlerinin farklı örgütleniş biçimlerini vurgulamaktadır. Yapılan birçok araştırmada kent ekonomisinin dengesiz büyümesi açısından emeğin organize olmuş girişimlerde değil, fakat küçük ölçekli "kendi işinde çalışan" (self-employed) kişilerin oluşturduğu girişimlerde toplandığı sonucuna varılmıştır⁸. Bu saptamada kişinin çalıştığı işin örgütlenip örgütlenmediği üzerinde durulmaktadır.

Klasik üçlü ekonomik yapı ayırımının gelişmekte olan ülkeler açısından yetersizliği üzerine bazı ekonomistler ekonomiyi önce formel ve enformel ekonomi olarak ikiye ayırmanın daha anlamlı olacağını söylemektedirler⁹. Formel ekonomik yapı bilindiği gibi daha önceki klasik ayırma uymaktadır. Enformel ekonomik yapı ise formel ekonomik yapının kapsayamadığı boşluklardan yararlanan, herhangi bir resmi kaydı bulunmayan, vergileme bakımından izlenemeyen, yasal düzenlemelerden uzak, bu anlamda yasal korunmadan yararlanamayan faaliyetleri içermektedir.

Diğer bir ifadeyle resmi çerçeveden kaçıp kurtulan, resmi istatistiklerde sapsulara yol açan ve bu nedenle de ekonomik tercihlerde hata kaynağını teşkil eden, az çok yasal veyahut tamamen yasa dışı faaliyetler olarak değerlendirilebiliriz.

7 Bkz. Keith Hart; "Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana", *Third World Employment*, editörler R.Jolly, E. De Kadt, H. Singer ve F. Wilson, Penguin Modern Economics Readings, 1973, s. 66-70.

8 Bkz. John Weeks; "An Exploration Into The Nature of The Problem of Urban Imbalance in Africa", *Manpower and Unemployment Research in Africa*, November 1973'den alan S.V. Sethuraman "The Role of The Urban Informal Sector", *The Urban Informal Sector in Developing Countries*, editör S.V. Sethuraman, International Labour Office, Geneva, 1981, s. 11.

9 Daha Ayrıntılı bilgi için Bkz. Stuart Henry; "The Working Unemployed: Perspectives on The Informal Economy and Unemployment" *Sociological Review* August 1982, s. 461.

Ayrıca Bkz. G. Shankland. *Our Secret Economy*, Anglo-German Foundation for the Study of Industrial Society, London, 1980, s. 11.

ENFORMEL EKONOMİ

Gelişmekte olan ülkelerde ekonomik hayat iki ayırımında incelenmeye başlandıktan sonra formel yapı daha önceleri klâsik ayırımı kapsadığı söylenmektedir. Enformel yapı ise beraberinde birçok kavramı da getirmiştir. "Enformel ekonomi" ve "Gizli ekonomi" terimlerine ek olarak en azından onbeş diğer terim bu alanda bulunmaktadır¹⁰. Her terim farklı birçok olguyu ifade etmektedir. Ancak genel bir enformel ekonomi tanımı oluşturmak açısından üç temel özellik bulunmaktadır.

"İlk olarak enformel ekonomi, nakit ve sosyal birtakım menfaatler karşılığında yapılan üretim, tüketim ve ticareti kapsamaktadır. İkinci olarak bu faaliyetler tam gün süreli olmaktan ziyade kısmi süreli çalışma şeklinde ortaya çıkmaktadır. Üçüncü olarak bu faaliyetler vergileme ve resmi kayıt altına alınması bakımından gizli ve gayri resmi olmaktadır¹¹. Bu özelliklerin belirlenmesinin güç olması, faaliyetlerin aile fertleri, arkadaşlar, komşular arasında gerçekleştirilmesi, küçük ölçekli olmaları ve yasal düzeyden yasa dışı düzeylere kadar hukuki bakımdan farklar taşımalarının bir sonucu olmaktadır. Bir diğer husus ise sayılan bu özelliklerin enformel ekonominin bütün tiplerine görülmemesidir.

Louis Ferman ve Louis Bernt enformel ekonomiyi belirlemede faaliyetler arasında kullanılan değişim aracını kriter olarak almaktadır. Bu kritere göre de enformel ekonomi "*düzensiz ekonomi*" (irregular ekonomi) ve "*sosyal ekonomi*" (social ekonomi) olarak ayrılmaktadır. Düzensiz yani irregular ekonomi, toplumun ekonomik ölçüm teknikleriyle belirlenemeyen ancak ilişkilerinde değişim aracı olarak nakit kullanan faaliyetler olmaktadır. Sosyal ekonomi ise değişim aracı olarak nakit kullanmamakta bunun yanında diğer menfaatler yoluyla faaliyetler sürdürülmektedir. Tabii bu faaliyetler resmi mercilerin bilgileri dışında yürütülmektedir¹².

Gershuny ve Pahl, Louis Ferman'ın sosyal ekonomi tanımını "*aile ekonomisi*" (household economy) ve "*komünal ekonomi*" (communal economy) olarak ikiye ayırmaktadırlar¹³. Aile ekonomisi, para kazanma amacıyla yapılmayan, ailenin para verip satın alacağı malları kendi içlerinde üretmesi olarak tanımlanmaktadır¹⁴. Komünal ekonomi ise bireyler ve grup tarafından para kazanmak amacıyla yapılmayan ancak gerekli olan ve üreticilerin esas olarak tüketicisi olmadıkları malların grup tarafından üretilmesidir.

J. Dittion ve S. Henry üçüncü bir enformel ekonomi tipini tanımlamaktadırlar. Bu tipe kısaca "*yeraltı ekonomisi*" (underground economy), "*gizli ekonomi*" (hidden economy) ve "*karaborsa ekonomisi*" (black economy) gibi isimler verilmektedir¹⁵. Para ve takas için üretilen, resmi otoritelere vergileme ve diğer düzenleyici ka-

10 Bkz. Stuart Henry; a.g.e., s. 461.

11 Ibid. s. 461-462.

12 L.P. Ferman, L.A. Berndt; *The Irregular Economy'den* alan Stuart Henry A.g.e., s. 461.

13 Bkz; J.I. Gershuny ve R.E. Pahl; "The Future of The Informal Economy", *New Society*, January 1980, s. 7.

14 Daha ayrıntılı bilgi için bkz; S. Burns; *The Household Economy*, Beacon Press, New York, 1977.

15 J. Dittion; "The Fiddler: A Sociological Analysis of Blue Theft Among Bread Salesmen, Ph. D. Thesis, University of Durham, 1976'dan alan S. Henry A.g.e., s. 462.

nunlar açısından bildirilmesi gerekirken kısmen veya tamamen gizli tutulan faaliyetler bu ayırma girmektedir.

Enformel ekonomi, Üçüncü Dünya literatüründe ve kalkınma ekonomisinde bulunan tartışmalardan çıkan yeni bir boyut görünümündedir. Keith Hart'ın ortaya koyduğu "enformel gelir olanakları" kavramı giderek yaygınlık kazanmış ve formel ekonominin dışında kazanç sağlama faaliyetleri gündeme gelmiştir. Bu kazançlar hükümetlerin, kamu kurumlarının ve hatta özel firmaların sağladıkları gelirler yerine bazen de bunlara ek olarak sağlanmaktadır.